

مقاله پژوهشی: شناخت بحران‌های ژئوپلیتیکی حوزه خلیج فارس

۲۰،۱۰۰۱،۱،۲۰۰۸۴۸۹۷،۱۴۰۰،۱۹،۸۴،۱،۴

سیدیحیی صفوی^۱، مهدی کامکار^۲، فرخ بایبوردی^۳ (محمد رسول همتی، عبدالرضا دبستانی، محمدناصر مجیدی)^۴

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۱/۲۱

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۰۱

چکیده

منطقه خلیج فارس با توجه به دارا بودن اهمیت راهبردی از جهت ژئوپلیتیکی دچار بحران‌های گوناگونی است که می‌تواند موجب اختلال در وضعیت عادی و فرآیندهای فضای جغرافیایی و زیستگاه انسان‌ها گردد. هدف از این تحقیق شناخت بحران‌های ژئوپلیتیکی در حوزه خلیج فارس با بررسی ویژگی‌ها و ریشه‌های بحران در این منطقه است. روش تحقیق موردی زمینه‌ای با رویکرد آمیخته که به این منظور از روش کتابخانه‌ای و روش میدانی برای گردآوری داده‌ها استفاده شد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و تعیین عوامل ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر بحران‌های منطقه خلیج فارس در قالب مؤلفه‌های کلان ژئوپلیتیکی در ابعاد طبیعی، انسانی، اقتصادی، سیاسی و نظامی، بر اساس داده‌های جمع‌آوری شده از جامعه آماری در قالب پرسش‌نامه تجمیعی و با استفاده از روش‌های آماری توصیفی و آزمون خی ۲، به توصیف و تجزیه و تحلیل هریک از عوامل ژئوپلیتیکی پرداخته شده است. نتایج تحقیق ویژگی‌های اصلی ژئوپلیتیکی خلیج فارس را در پنج ویژگی شناسایی که مهم‌ترین آن‌ها بحث انرژی و منابع سرشار نفت و گاز این منطقه است و ریشه‌های بحران را عمدتاً در بیست عامل مختلف شناسایی که مهم‌ترین آن‌ها حضور و سیاست مداخله‌گرانه قدرت‌های فرا منطقه‌ای و منطقه‌ای تبیین و درنهایت بحران‌های ژئوپلیتیکی خلیج فارس را در ۷ عنوان اصلی که اهم آن‌ها حضور مداخله‌گرانه و سلطه‌طلبانه نیروهای بیگانه، تلاش غرب و عربستان جهت برهم زدن موازنه قوا، منازعات قومی و مذهبی و ... در حوزه خلیج فارس شناسایی و تبیین گردیده‌اند.

واژگان کلیدی: بحران، حوزه ژئوپلیتیکی، منابع انرژی

۱ استاد مطالعات ژئوپلیتیک دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)

۲ استادیار مطالعات امنیت ملی دانشگاه عالی دفاع ملی

۳ دانشجوی دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی (نویسنده مسئول) farrokhbybordi@gmail.com

۴ دانشجویان دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی

مقدمه

«امنیت منطقه خلیج فارس منفعت مشترک کشورهای خلیج فارس است. ما کشورهای حول و حوش خلیج فارس منفعت مشترکی داریم، ما همسایه‌ایم، امنیت اینجا به نفع همه ما است. اگر خلیج فارس امن باشد، همه ما از این امنیت استفاده می‌کنیم و اگر ناامن باشد برای همه ناامن است. خلیج فارس ناامن برای همه ناامن خواهد بود اما آن‌کسانی که باید این امنیت را حفظ کنند، کسانی هستند که خلیج فارس مال آن‌ها است، متعلق به آن‌ها است، خانه آن‌ها است؛ آمریکا چه کاره است که بیاید اینجا درباره مسائل خلیج فارس اظهار نظر بکند، یارگیری بکند. آن‌ها دنبال امنیت نیستند، دنبال منافع خودشان هستند و اگر لازم بدانند یک نقطه را ناامن کنند می‌کنند و از ناامن کننده حمایت می‌کنند.»^۱

جهان اسلام در منطقه غرب آسیا دچار بحران‌های ژئوپلیتیکی مختلفی است که از این بحران‌ها می‌توان به مواردی نظیر ظهور گروه‌های تکفیری، رقابت و کشمکش بین کشورهای هم‌جوار، رقابت‌های ایدئولوژیکی، بحران قومیت‌ها و گسست‌های فرهنگی اشاره کرد. وقوع این بحران در کوتاه‌مدت منطقه را دچار بحران جنگ، بی‌خانمانی و رشد جریان‌های تروریستی نموده است و در بلندمدت نیز پیامدهای به‌مراتب گسترده‌تری به دنبال خواهد داشت که منجر به تجزیه و متلاشی شدن کشورهای اسلامی به محدوده‌های ضعیف‌تر و کوچک‌تر و تغییرات ژئوپلیتیکی در منطقه غرب آسیا می‌شود. عامل وقوع این بحران‌ها، کنترل، مداخله و تصرف یک یا چند ارزش نظیر مکان، فضا، موقعیت، آب، منابع، قلمرو، اقلیت قومی، بازار صادراتی، مسیر انتقال کالا، انرژی، جزیره، تنگه، خط مرز، مکان مذهبی و نظایر آن است. (نورانی، ۱۳۹۴: ۱۴)

هدف از بررسی بحران‌های ژئوپلیتیکی، اطلاع از چیستی بحران و فعل و انفعالات درونی بحران است. لذا مهم‌ترین متغیر معرف چیستی بحران، زمینه بحران است که مشتمل بر ارزش‌های مختلف جغرافیایی من جمله جغرافیای سیاسی، جغرافیای فرهنگی و جغرافیای اقتصادی است که در بستر بحران، در معرض تهدید مستقیم هستند و تهدید آن‌ها با تهدید موجودیت سیاسی هر ملتی ارتباط مستقیمی دارد. (ولی قلی‌زاده، ۱۳۹۴: ۸)

ریشه‌یابی بحران‌های ژئوپلیتیکی مستلزم بررسی سیر تاریخی تکوین بحران‌ها و نیز شناسایی عوامل مؤثر بر وقوع بحران‌های ژئوپلیتیکی، واکاوی نقش دولت‌ها و بازیگران سیاسی درون منطقه‌ای، شناخت نقش دولت‌ها و بازیگران مداخله‌گر فرا منطقه‌ای، شناسایی و بررسی نقش نخبگان مذهبی، سیاسی، نظامی، فرهنگی و اجتماعی است. به لحاظ راهبردی، یکی از روش‌های پیشگیری از وقوع بحران‌ها، داشتن معرفت نظری از طبیعت و ماهیت بحران است؛ یعنی به هر میزان ابعاد مختلف بحران‌ها بیشتر و دقیق‌تر مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار گیرند و هویت وجودی آن‌ها عمیق‌تر ریشه‌یابی شوند، شناخت بهتر و کامل‌تری از علل وقوع بحران‌ها حاصل خواهد شد که نتیجه عملی آن، استفاده هوشمندانه در تدوین راهبردهای دفاعی است. (همان: ۲۱)

جمهوری اسلامی ایران برابر آیه شریفه قرآن مجید که می‌فرماید: «شمارا چه شده که در راه خدا و مردان و زنان و کودکان مستضعف نمی‌جنگید؟ آن مستضعفانی که همواره می‌گویند: پروردگارا ما را از این شهری که اهلش ستمکارند بیرون ببر و از سوی خود، سرپرستی برای ما بگمار و از جانب خود برای ما یآوری قرار ده»،^۱ دفاع از مردم مظلوم مسلمان و بی‌دفاع منطقه و مرزهای آرمانی خود، در مقابل ستم نظام مستکبر جهانی و حفظ ثغور، ثبات و امنیت کشورهای اسلامی، خود را مسئول می‌داند و برای دفاع از خود و مقابله اصولی با توطئه‌های گسترده و سازمان‌یافته دشمنان و پیشبرد اهداف متعالی‌اش، می‌بایستی محیط داخلی و محیط خارجی، عوامل و ریشه‌های بحران‌های کشورهای اسلامی حوزه ژئوپلیتیک خلیج فارس را به‌دقت شناسایی کرده و علی‌الخصوص ویژگی‌های ژئوپلیتیکی کشورهای این حوزه را مورد بررسی قرار دهد تا زمینه تدوین راهبردهای دفاعی مناسب و پیش‌بینی تهدیدات به‌موقع صورت گیرد و به‌دوراز غافلگیری آمادگی دفاعی کشور همواره حفظ و ارتقاء یابد.

لذا مسئله اصلی در این مقاله، نبود کار علمی و نظام‌مند در خصوص شناخت کافی از بحران‌های ژئوپلیتیکی در حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس می‌باشد که این تحقیق به دنبال انجام آن است.

اهمیت این تحقیق شناسایی بحران‌های ژئوپلیتیکی جهان اسلام در حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس بوده و همچنین این تحقیق به تدوین‌کنندگان راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی

ایران برای پیش‌بینی تهدیدهای آینده به‌ویژه در حوزه‌های دفاعی امنیتی این منطقه کمک می‌کند و راهبرد پردازان با درک صحیح و عمیق از ریشه‌های بحران‌های ژئوپلیتیکی بالقوه و بالفعل موجود در کشورهای اسلامی حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس، راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران را تدوین خواهند نمود.

همچنین ضرورت این تحقیق عدم توجه عمیق و صحیح به ریشه‌های بحران‌های ژئوپلیتیکی در منطقه خلیج فارس بوده که به از بین رفتن فرصت‌ها و مزیت‌های دفاعی امنیتی جمهوری اسلامی ایران منجر شود، ضمناً در صورت عدم شناخت بحران‌های ژئوپلیتیکی در این منطقه، نمی‌توان راهبردهای دفاعی قوی و مناسبی برای جمهوری اسلامی ایران تدوین نمود و عدم شناخت بحران‌های حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس موجب غافلگیری راهبردی جمهوری اسلامی ایران در برابر تهدیدات به‌ویژه از منظر دفاعی - امنیتی می‌گردد.

هدف اصلی این تحقیق شناخت بحران‌های ژئوپلیتیکی در حوزه خلیج فارس و اهداف فرعی آن عبارت است از:

- شناخت ویژگی‌های ژئوپلیتیکی کشورهای حوزه خلیج فارس
- تبیین ریشه‌های بحران در حوزه ژئوپلیتیک خلیج فارس

همچنین سؤال اصلی این تحقیق عبارت است از: بحران‌های ژئوپلیتیکی جهان اسلام در حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس کدام‌اند؟ و سؤالات فرعی نیز به شرح زیر می‌باشند:

- ویژگی‌های ژئوپلیتیکی کشورهای حوزه خلیج فارس چه می‌باشند؟
- ریشه‌های بحران در حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس کدام‌اند؟

مبانی نظری

- پیشینه تحقیق:

۱- غاده غنیم رشید الغنیم، در رساله خود تحت عنوان: "تقابل عربستان سعودی و ایران: بررسی عوامل مهم ممانعت‌کننده از تأثیرگذاری مثبت دو کشور در خاورمیانه"، در سال ۲۰۱۴، در نتایج تحقیق خود این‌گونه می‌نویسد: در این پژوهش به ارائه راه‌حلی صلح‌آمیز برای یک تقابل سیاسی که چند دهه به طول انجامیده است پرداخته شده است. اهمیت این راه‌حل صلح‌آمیز

از امکان پایان دادن به بحران با راه‌کارهای سیاسی و اجتماعی ناشی می‌شود. برای استحصال هدف نهایی این دو عامل باید با یکدیگر ترکیب شوند. تاکنون محققان بسیاری برای پایان تخصص بین عربستان و ایران راه‌حل پیشنهاد داده‌اند اما با بررسی عوامل گوناگون از منظر یک عزم تقابلی طرحی اجتماعی-سیاسی برای حل مسالمت‌آمیز و تدریجی این تقابل و تقویت روابط دوجانبه حاصل نگردید.

۲- مجله حصون در مقاله خود تحت عنوان: "مسائل منطقه‌ای ایران در چشم‌انداز مقام معظم رهبری در سال ۱۳۸۵"، در خصوص حوزه خلیج فارس این‌گونه نتیجه‌گیری می‌کند: در جنوب ایران بحث خلیج فارس است که با توجه به اهمیت راهبردی، اقتصادی، سیاسی و نظامی آن قرن‌هاست که مورد طمع قدرت‌های استعماری است و این با پیدایش نفت در این منطقه وارد مرحله نوینی شده است. حضور دو استعمارگر انگلیس و آمریکا همواره عاملی در جهت چپاول و غارت منابع و دامن زدن به اختلافات بین کشورهای ساحلی و ناامن کردن منطقه مهم خلیج فارس بوده است. تمام موارد فوق که با ظهور انقلاب اسلامی بسیار شدیدتر از قبل شده بود با رهبری‌های مقام معظم رهبری (مد ظله‌العالی) بعد از امام خمینی (رحمت الله علیه)، تاکنون علیرغم ایجاد خسارت‌های مقطعی نتوانسته برای دنیای غرب دستاوردی خاص داشته باشد.

۳- اژدر پیری سارمان لو در مقاله‌ای با عنوان: "ژئوپلیتیک خلیج فارس: تهدیدها و فرصت‌های فراروی جمهوری اسلامی ایران"، در سال ۱۳۹۴ این‌گونه نتیجه‌گیری نموده که با توجه به سهم زیاد ایران در منطقه، بهترین راهکاری که می‌تواند ایران را از مخمصه انزوا که آمریکا به دنبال آن است، رها سازد، برقراری روابط دوستانه با کشورهای عربی است. روابط دوستانه با این کشورها منجر به فضای اعتماد ساز بین دولت‌ها می‌شود، اعتماد میان دولت‌ها به درک اشتراکات منافع و خطر تهدیدات مشترک می‌انجامد و این درک به نوبه خود می‌تواند زمینه‌ساز پیمان امنیت دسته‌جمعی باشد. دست یافتن به زمینه‌های مشترک یک پیمان امنیت دسته‌جمعی، باعث برقراری امنیت توسط کشورهای منطقه و ناکارآمد شدن عوامل خارجی در منطقه می‌شود. با توجه به عامل جغرافیایی، اقتصادی و راهبردی مشترک میان همه کشورهای خلیج فارس، منطقی‌ترین نظام برای پاسداری از امنیت منطقه، سامان‌های خواهد بود که همه کشورهای کرانه‌ای را بدون شرکت هیچ کشور دیگری در برگیرد.

۴- حجت مهکویی در مقاله‌ای با عنوان: "بحران آب در کشورهای منطقه‌ی ژئوپلیتیکی خلیج فارس" در سال ۱۳۹۲ نتیجه می‌گیرد که در منطقه ژئوپلیتیکی خلیج فارس، منابع آب شیرین و قابل استفاده برای جمعیت این کشورها وضعیت مناسبی را ندارد.

۵- ابراهیم رومینا در مقاله خود با عنوان: "بحران‌های ژئوپلیتیکی و ارائه راهکارهای مناسب در کشورهای اسلامی" به سال ۱۳۹۵ نتیجه‌گیری نموده است: بحران ژئوپلیتیکی در کشورهای اسلامی باعث تخریب و هدر رفت سرمایه و افزایش هزینه و به مخاطره انداختن شهروندان ساکن در این کشورها شده است. منابع و ریشه‌های تنش و منازعه بین کشورهای اسلامی را می‌توان در سه متغیر فقر، ایدئولوژی و مذهب رابطه قدرت در سطوح مختلف دانست. این متغیرها اشکال مختلفی از جمله بحران ژئوپلیتیکی را شکل می‌دهند. راهکار حل بحران ژئوپلیتیکی نیز مستلزم وجود مشترکات قابل تقسیم و یک اراده سیاسی است. اراده سیاسی مکمل متغیرهای مرکب و قابل تقسیم است. چنانچه این رویکرد وجود داشته باشد امکان برقراری صلح و آرامش بین مسلمانان وجود دارد.

- مفهوم شناسی:

بحران: بحران را می‌توان وضعیتی دانست که در آن، فرایند دگرگونی به شکلی است که استواری و تعادل به شدت و با نتیجه‌ای نامطمئن به خطر می‌افتد و ضرورت اقدام هر چه سریع‌تر برای اعاده آن یا برقراری نظم مجدد، احساس می‌شود. بحران از لحاظ سطح به محلی، ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی تقسیم می‌شود. انواع سطوح مداخله در بحران نیز محلی، ملی، منطقه‌ای، فرا منطقه‌ای، جهانی و کروی و سازه‌ای (سازمان‌های جهانی) است. انواع اصلی بحران نیز عبارت‌اند از: امنیتی، سیاسی (حاکمیت، مشروعیت)، نظامی، اقتصادی، فرهنگی (هویت، اطلاق)، اجتماعی، ژئوپلیتیک، سیاسی - اجتماعی (مشارکتی) و سازمانی. (مستقیمی، ۱۳۷۳: ۱۶۹)

بحران ژئوپلیتیکی: بحران ژئوپلیتیکی عبارت است از منازعه و کشمکش کشورها و گروه‌های متشکل سیاسی - فضایی و بازیگران سیاسی بر سر کنترل و تصرف یک یا چند ارزش و عامل جغرافیایی. بحران‌ها سرچشمه‌ها و انواع مختلف دارند و از لحاظ کارکردی موجب خروج سامانه از حالت تعادل و بروز اختلال در وضعیت عادی و فرآیندهای فضای جغرافیایی و زیستگاه انسان‌ها می‌شوند. (هاگت، ۱۳۷۵: ۳۷۲)

ژئوپلیتیک: ژئوپلیتیک عبارت است از علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر است. (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۷)

حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس: در این تحقیق، کشورهای اسلامی حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس شامل کشورهای جمهوری اسلامی ایران، عراق، عربستان سعودی، کویت، بحرین، قطر، امارات متحده عربی و عمان می‌باشند.

ویژگی‌های ژئوپلیتیکی حوزه خلیج فارس: ویژگی‌های ژئوپلیتیکی هر یک از کشورهای حوزه خلیج فارس در ابعاد طبیعی، نظامی، سیاسی، اقتصادی و انسانی به‌اختصار بیان می‌گردد:

۱) **جمهوری اسلامی ایران:** جمهوری اسلامی ایران در منطقه واسطه بین سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا قرار دارد و از گذشته‌های دور به‌عنوان چهارراه مواصلاتی غرب به شرق و شمال به جنوب و مسیر طبیعی تجارت بین شرق و غرب (جاده ابریشم) مطرح بوده است. این کشور به لحاظ در اختیار داشتن تنگه راهبردی هرمز، دارای موقعیت گذرگاهی است همچنین نسبت به کشورهای منطقه به دلیل برخوردار بودن از سواحل مناسب برتری جغرافیایی دارد. (نوذری، ۱۳۹۱) مساحت کشور ۱۶۴۸۰۰۰ کیلومترمربع، زبان‌های رایج شامل زبان فارسی با گویش‌های آذری، کردی، گیلکی، مازندرانی و بلوچی و در مناطق محدودی عربی، نژادها شامل ۶۱ درصد فارس، ۱۶ درصد آذری، ۱۰ درصد کرد، ۶ درصد لر، ۲ درصد بلوچ، ۲ درصد عرب، ۲ درصد ترکمن و ۱ درصد سایر اقوام، جمعیت ۸۲۹۱۳۹۰۶ نفر، ادیان رایج در کشور ۹۸ درصد مسلمان (۸۹ درصد شیعه، ۹ درصد سنی) و ۲ درصد زرتشتی، یهودی و مسیحی (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح و موسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، ۱۳۹۴)، و دارای نیروی نظامی قوی (تارنمای گلوبال فایرپاور، ۲۰۱۷) (با توجه به توان رزمی موجود در ارتش و سپاه) می‌باشد. انقلاب اسلامی ایران آن هنگام که جهان به دو بلوک غرب و شرق تقسیم‌شده بود و تمام کشورهای جهان از جمله ایران در یکی از این دو بلوک وجود داشتند حادث شد. پس‌از آن و با توجه به ماهیت انقلاب، ایران همواره داعیه‌دار بنیان نهادن یک گفتمان جدید در سطح جهان بوده است. (حافظ‌نیا و همکاران، ۱۳۹۱: ۲) ایران بزرگ‌ترین منابع انرژی را از نظر ذخایر نفت و گاز طبیعی در جهان دارد. در رتبه‌بندی جهانی ایران رتبه دوم در ذخایر گاز و چهارم در ذخایر نفتی را دارد. ایران همچنین بین ۱۰ کشور برتر تولیدکننده نفت و ۵ کشور برتر تولیدکننده گاز طبیعی در جهان است. تنگه هرمز در سواحل جنوبی ایران مهم‌ترین کانال صادرات و واردات برای ایران و سایر کشورهای حوزه خلیج فارس به شمار می‌آید. تنگه هرمز ۲۱ مایل عرض دارد که روزانه میلیون‌ها بشکه نفت خام و فرآورده شده و همچنین تقریباً

روزانه ۳/۹ تریلیون فوت مربع گاز طبیعی مایع از طریق این تنگه صادر می‌گردد. (تارنمای سازمان اطلاعات انرژی، ۲۰۱۴)

۲) عراق: مساحت کشور ۴۲۷۱۲۸ کیلومتر مربع، زبان‌های رایج شامل عربی، کردی (در مناطق کردنشین)، آشوری ارمنی، نژادها شامل ۷۵-۸۰ درصد عرب، ۲۰-۱۵ درصد کرد، ۵ درصد ترکمن یا آشوری، جمعیت ۳۹۳۰۹۷۸۳ نفر، ادیان رایج در کشور ۹۷ درصد مسلمان (۶۰-۶۵ درصد شیعه و ۳۲ تا ۳۷ درصد سنی)، ۳ درصد مسیحی و سایر ادیان، در مجموع ۶۴۰۰۰ نیروی نظامی در این کشور حضور دارند که با توجه به جنگ‌های پشت سر گذاشته شده ارتش این کشور در حال بازسازی است. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح و موسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، ۱۳۹۴) میزان دسترسی عراق به آب‌های بین‌المللی ۵/۱۸ کیلومتر است که در مقایسه با سایر کشورهای کرانه خلیج فارس بسیار کم و قابل چشم‌پوشی است. در نتیجه عراق در دام جغرافیای سیاسی دشوار خود گرفتار شده است. حکام پیشین عراق برای رهایی از این مشکل، تجارب تلخی را آزموده‌اند (Razavi, 1977: 197). اقتصاد عراق به شدت به درآمد نفتی وابسته است. بر اساس آمار صندوق بین‌المللی پول در سال ۲۰۱۴ درآمد ناشی از صادرات نفت ۹۳ درصد از کل درآمد دولت عراق را شامل می‌شد. در سال ۲۰۱۵ عراق به میزان ۴۹ میلیارد دلار از طریق صادرات نفت درآمد کسب کرد که ۳۵ میلیارد دلار نسبت به سال ۲۰۱۴ کاهش داشته است. این در حالی است که حجم صادرات نفت افزایش داشته است. (تارنمای سازمان اطلاعات انرژی امریکا، ۲۰۱۶)

۳) عربستان سعودی: کشور عربستان سعودی به واسطه دسترسی به خلیج فارس و دریای سرخ و داشتن یک چهارم ذخایر نفتی جهان از موقعیت ممتاز جغرافیایی برخوردار است. این شرایط این امکان را فراهم آورده تا از دو سوی این کشور برای حمل و نقل دریایی استفاده شود. (اتوتایل، ۱۳۸۰: ۳۵) مساحت کشور ۲۱۴۹۶۹۰ کیلومتر مربع، زبان رایج عربی، نژادها شامل ۹۰ درصد عرب و ۱۰ درصد آفریقایی - آسیایی، جمعیت ۳۴۲۶۸۵۲۸ نفر، دین رایج ۱۰۰٪ مسلمان (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح و موسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، ۱۳۹۴)، نیروی نظامی قوی (تارنمای گلوبال فایرپاور، ۲۰۱۷) عربستان سعودی در منطقه‌ای نزدیک به دو مورد از شلوغ‌ترین گلوگاه‌های جهان واقع شده است و بیشترین نفت خام و فرآورده‌های نفتی از طریق آن صادر می‌شود. تنگه هرمز که خلیج فارس، دریای عمان و دریای عرب را به یکدیگر متصل می‌کند مهم‌ترین گلوگاه جهان است. در سال ۲۰۱۶ مجموع جریان‌های عبوری در طول تنگه هرمز به رکورد بالای ۱۸/۵ میلیون بشکه در روز رسید. یکی دیگر از گلوگاه‌های منطقه‌ای تنگه باب‌المندب است که خلیج عدن و دریای سرخ را به یکدیگر متصل می‌کند. این آبراه یک نقطه

اتصال راهبردی میان دریای مدیترانه و اقیانوس هند است. جریان عبوری نفت خام و فراورده‌های نفتی به کشورهای اروپایی، ایالات متحده و آسیا در سال ۲۰۱۶ میلادی ۴/۸ میلیون بشکه در روز برآورد شده است. (تارنمای سازمان اطلاعات انرژی آمریکا، ۲۰۱۷)

۴) کویت: اهمیت راهبردی کویت را باید در قالب اهمیت راهبردی خلیج فارس بررسی نمود. موقعیت ژئوپلیتیکی کویت و واقع شدن آن در نهایی‌ترین نقطه شمال غربی خلیج فارس و قرار گرفتن این کشور میان سه قدرت بزرگ منطقه یعنی جمهوری اسلامی ایران، عربستان و عراق از لحاظ جغرافیایی اهمیت خاصی به آن بخشیده است. در میان شش کشور شورای همکاری خلیج فارس کویت نزدیک‌ترین مرز آبی را با ایران دارد. (بهرامی، ۱۳۹۰: ۶) مساحت کشور ۱۷۸۱۸ کیلومتر مربع، زبان‌های رایج عربی (رسمی)، انگلیسی، نژادها شامل ۴۵ درصد کویتی، ۳۵ درصد عرب، ۹ درصد جنوب آسیا، ۴ درصد ایرانی، ۷ درصد سایر کشورها، جمعیت ۴۲۰۷۰۸۳ نفر، ادیان رایج ۸۵ درصد مسلمان (۷۰ درصد سنی، ۳۰ درصد شیعی) و ۱۵ درصد مسیحی هندی، در مجموع ۱۵۵۰۰ نیروی نظامی در این کشور فعال می‌باشند که عمده آن‌ها را نیروی زمینی تشکیل می‌دهد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح و موسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، ۱۳۹۴) کویت دهمین کشور بزرگ صادرکننده نفت و سایر فراورده‌های نفتی در سال ۲۰۱۵ بوده است. این کشور در سال ۲۰۱۵ حدود ۴۰ میلیارد دلار از محل صادرات نفت درآمد داشته است. کویت به منظور تنوع بخشیدن به اقتصاد وابسته به نفت خود، تلاش برای اکتشاف و توسعه میدان‌های گاز طبیعی خود را آغاز نموده است. افزایش تولید گاز طبیعی به بخش صنعت برق این کشور که در حال حاضر قادر به تأمین برق مورد نیاز در ساعات اوج مصرف نیست، کمک می‌کند. سهم استفاده از گاز طبیعی در مصرف انرژی در کویت از ۳۴ درصد در سال ۲۰۰۹ به ۴۳ درصد در سال ۲۰۱۵ افزایش یافته است. (تارنمای سازمان اطلاعات انرژی، ۲۰۱۶)

۵) بحرین: از لحاظ ژئوپلیتیکی، بحرین اگرچه مجمع‌الجزایری کوچک است، دارای موقعیتی راهبردی است. قرار گرفتن این کشور در کرانه‌های جنوبی خلیج فارس، منزلت ژئوپلیتیکی این کشور و اهمیت آن را برای بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی افزایش داده است. این کشور، از قدیم به دلیل ثروت سرشار آن، به‌ویژه در صید مروارید، محل تردد کشتی‌های خارجی بوده است. از نظر تجاری نیز به دلیل موقعیت مناسب بر سر راه کشورهای منطقه با هند، به‌عنوان مرکز تجاری ایفای نقش می‌کرد. با توسعه مناسبات تجاری و رشد اقتصادی منطقه، این کشور هم‌اکنون مرکز تجارت و امور پولی بین‌المللی در منطقه است. (امیر عبداللّه‌یان، ۱۳۹۱: ۱۵۳) مساحت کشور ۷۶۰ کیلومتر مربع، زبان‌های رایج عربی، انگلیسی، فارسی، اردو، نژادها شامل

۳۲/۴ بحرینی و ۶۷/۶ درصد غیر بحرینی، جمعیت ۱۶۴۱۱۷۲ نفر، ادیان رایج ۸۱/۲ درصد مسلمان سنی و شیعه مذهب، ۹ درصد مسیحی، ۹/۸ درصد سایر ادیان، در مجموع ۸۲۰۰ نیروی نظامی در این کشور فعال می‌باشند که عمده آن‌ها را نیروی زمینی تشکیل می‌دهد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح و موسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، ۱۳۹۴) منابع گاز طبیعی و نفت بحرین توسط سازمان ملی نفت و گاز مدیریت می‌شود، این سازمان چندین شرکت تابعه خود را کنترل می‌کند این شرکت‌ها شامل شرکت نفت خام بحرین، شرکت گاز طبیعی بحرین و شرکت نفت خام تتویر هستند. (تارنمای سازمان اطلاعات انرژی، ۲۰۱۶)

۶ قطر: قطر در سال ۲۰۱۳ به‌عنوان چهارمین کشور بزرگ تولیدکننده گاز طبیعی شناخته شد (بعد از ایالات متحده، روسیه و ایران) و از سال ۲۰۰۶ بزرگ‌ترین صادرکننده گاز مایع طبیعی شد، به‌گونه‌ای که در سال ۲۰۱۴، ۳۱ درصد از سهم بازار را در اختیار داشت. قطر همچنین پیشرو در تولید میعان‌های گازی است؛ این کشور بزرگ‌ترین مرکز تأسیسات میعان‌های گازی در جهان است. رشد تولید گاز طبیعی قطر به‌خصوص از سال ۲۰۰۰ با افزایش تولید مجموع فراورده‌های مایع همراه بوده است؛ چراکه این فراورده‌ها محصول جانبی فرایند تولید گاز طبیعی به شمار می‌روند. (تارنمای سازمان اطلاعات انرژی، ۲۰۱۵) مساحت کشور ۱۱۵۸۶ کیلومتر مربع، زبان‌های رایج عربی (رسمی)، انگلیسی (زبان دوم)، نژادها شامل ۴۰ درصد عرب، ۱۸ درصد هندی، ۱۸ درصد پاکستانی، ۱۰ درصد ایرانی و ۱۴ درصد سایر نژادها، جمعیت ۲۸۳۲۰۶۷ نفر، ادیان رایج ۷۷/۲۵ درصد مسلمان و ۸/۵ درصد مسیحی و ۱۴ درصد سایر ادیان، در مجموع ۱۱۸۰۰ نیروی نظامی در این کشور فعال می‌باشند که عمده آن‌ها را نیروی زمینی تشکیل می‌دهد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح و موسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، ۱۳۹۴) نفت قطر چهار میلیارد بشکه و تولید روزانه آن نیم میلیون بشکه است. درآمد حاصله از نفت و گاز بیش از ۹۰ درصد تولید ناخالص داخلی این کشور را تشکیل می‌دهد. ذخایر جدید نفت نیز در سواحل قطر شناسایی شده است. قطر ضمن تأسیس صنایع کوچک مثل صنایع غذایی، ساختمانی، چرم‌سازی، مبل‌مان و پلاستیک‌سازی به احداث صنایع پتروشیمی و فولاد اقدام نموده است. بخشی از درآمد قطر صرف رفاه اجتماعی، مسکن، تصفیه و تأمین آب و برق می‌شود و مقداری هم در ممالک غربی سرمایه‌گذاری می‌شود. صادرات دوباره کالاهای وارداتی از منابع درآمد قطر است. کشاورزی آن رونقی ندارد و صید میگو و مروارید در قطر انجام می‌شود. (زواره، ۱۳۹۰: ۱۹۲)

۷) **امارات متحده عربی:** کشور امارات قبل از پیدایش نفت در گرسنگی و تنگ‌دستی به سر می‌برد تا این‌که در ابوظبی و دومی نفت کشف شد، درآمدهای کلان ناشی از نفت، این کشور را قادر ساخته تا علاوه بر سرمایه‌گذاری عمرانی و خرید تجهیزات زیاد جنگی میلیاردها دلار از مازاد ارزی خود را در خارج سرمایه‌گذاری کند. تولید بیش از دو میلیون بشکه نفت در روز و درآمد ارزی حاصل از صدور آن، جمعیت محدود و حمایت‌های غرب از این کشور، قدرت سیاسی امارات را در میان کشورهای خلیج فارس بالا برده است. (اکبر، ۱۳۹۰: ۱۸۶) مساحت کشور ۸۳۶۰۰ کیلومترمربع، زبان‌های رایج عربی (رسمی)، فارسی، انگلیسی، هندی و اردو، نژادها شامل ۱۹ درصد اماراتی، ۲۳ درصد ایرانی و عرب، ۵۰ درصد آسیای جنوبی و ۸ درصد خاور دور و کشورهای غربی، جمعیت ۹۷۷۰۵۲۹ نفر، ادیان رایج ۹۶ درصد مسلمان (۱۶ درصد شیعه) و ۴ درصد هندو و مسیحی، در مجموع ۵۱۰۰۰ نیروی نظامی در این کشور فعال می‌باشند که عمده آن‌ها را نیروی زمینی تشکیل می‌دهد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح و موسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، ۱۳۹۴) امارات متحده عربی یکی از اعضای سازمان کشورهای صادرکننده نفت است که ابوظبی از سال ۱۹۶۷ به آن ملحق شد. احتمال کلی اکتشاف عمده نفت پایین است، اما امارات متحده عربی برای بهبود بازیابی نفت از فناوری‌های جدید برای افزایش میزان استخراج از میدان‌های نفتی کامل کشور استفاده می‌کند. استفاده از گاز طبیعی در امارات متحده عربی در حال افزایش است. هرچند این کشور یکی از اعضای شورای کشورهای استخراج گاز است، تقاضای داخلی احتمالی از سوی منابع گاز طبیعی امارات متحده عربی کاملاً ترسیم شده است. در حال حاضر، امارات واردات و صادرات گاز طبیعی مایع و لوله‌های مشترک گاز طبیعی با قطر و عمان دارد. امارات متحده عربی همچنین یکی از پیشتازان در استفاده از فن‌های جدید است. با افزایش تقاضای گاز طبیعی، طرح‌های امارات برای توسعه داخلی تولید گاز طبیعی به وسیله به‌کارگیری فن‌های جدید برای چاه‌های گازی است. امارات متحده عربی پیشرفت قابل توجهی گوناگون اقتصادی از طریق گردشگری، تجارت و صنعتی ایجاد کرده است. (تارنمای سازمان اطلاعات انرژی، ۲۰۱۷)

۸) **عمان:** اهمیت راهبردی عمان علاوه بر شبه‌جزیره «مسندم» و کرانه‌های جنوبی تنگه هرمز، موقعیت ویژه این کشور در غرب اقیانوس هند است. افزون بر بندر «مسقط»، عمان دارای جزایر راهبردی دیگری در طول سواحل خود بوده که مهم‌ترین آن‌ها، جزیره بزرگ «مصیره» و جزایر «کوریا» و «موریا» است. شبه‌جزیره مسندم بر تنگه هرمز و خطوط کشتیرانی بین‌المللی در این ناحیه مسلط بوده، یکی از نقاط حساس و سوق‌الجیشی جهان به حساب می‌آید. حاکمیت عمان بر بخش جنوبی تنگه هرمز، این کشور را از نظر راهبردی در وضعیت ویژه‌ای قرار می‌دهد و

اهمیت آن برای تمامی کشورهای منطقه، حتی برای کشورهای خارجی که به نحوی به نفت و بازارهای منطقه خلیج فارس وابستگی دارند، تردیدناپذیر است. (نوذری، ۱۳۹۱: ۱۳۹) مساحت کشور ۳۰۹۵۰۰ کیلومترمربع، زبان‌های رایج عربی (رسمی)، بلوچی، اردو، انگلیسی، گویش‌های هندی، نژادها شامل عرب، بلوچ، جنوب آسیا، آفریقایی، جمعیت ۴۹۷۴۹۸۶ نفر، ادیان رایج ۷۵ درصد مسلمان، ۲۵ درصد هندو و مسیحی، در مجموع ۳۴۲۰۰ نیروی نظامی در این کشور فعال می‌باشند که عمده آن‌ها را نیروی زمینی تشکیل می‌دهد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح و موسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، ۱۳۹۴)

ریشه‌های بحران در حوزه ژئوپلیتیک خلیج فارس:

(۱) مشکلات اقتصادی و پائین بودن سطح رفاه و آسایش مردم: مشکلات اقتصادی در سال‌های اخیر در کشورهای منطقه به شدت فراگیر شده است. بیکاری، فساد مالی، سرقت و ... در حال افزایش است. گرچه سران دولت‌های منطقه تا حدودی با فساد مالی و اداری مبارزه کرده‌اند و موفقیت‌هایی نیز داشته‌اند، اما واقعیت این است که ریشه‌کنی یا حتی کاهش جدی چنین معضلاتی در توان دولت نیست. رشد فزاینده نرخ بیکاری و فقر، برخی جوامع را در آستانه انفجار قرار داده است. این وضعیت به احزاب و مؤسسات خیریه اسلامی فرصت داده است تا بیش‌ازپیش سیاست‌های دولت‌های سکولار منطقه را به باد انتقاد بگیرند. جوانان و نوجوانان عمدتاً بیکار که امیدشان به توانایی دولت‌ها در رفع مشکلات اقتصادی‌شان را از دست داده‌اند، احزاب و مؤسسات خیریه اسلامی را تنها پناهگاه واقعی خود یافته‌اند. این جوانان بعضاً به خاطر تأمین زندگی خود و خانواده به استخدام احزاب جهادی و گروه‌های تکفیری درآیند. تداوم این شرایط، جوانان و مردم فقیر کشور را مجذوب شعارهای تندروان و انقلابی احزاب اسلامی همچون عدالت اجتماعی و اقتصادی، مبارزه با فساد، بیکاری و استثمار زمین‌داران بزرگ کرده است.

(۲) نگرش قوم‌گرایانه: پیچیدگی مسائل مختلف در منطقه و حاکمیت مشکلات قومی- مذهبی باعث شده است که هرگونه تحولی هرچند مثبت در این منطقه، منجر به تشدید اختلافات قومی و مذهبی شود. خیزش‌های اخیر مردمی دنیای عرب که امید فراوانی برای گذار منطقه از وضعیت فعلی را پدید آوردند، خود منجر به تقویت اختلافات مذهبی و ایجاد موجی از افراط‌گرایی اسلامی شد. از یک طرف این جنبش‌ها، دولت‌های گذشته را تضعیف کرده‌اند و فرصت‌های فراوانی را برای رشد نیروهای سرکوب‌شده فراهم آورده‌اند و از طرف دیگر باعث احساس خطر گروه‌های افراطی مذهبی مبنی بر حذف آن‌ها از صحنه و ساختار سیاسی را

تشدید کرده که مجموعه این عوامل آن‌ها را به صحنه کشاند و منطقه به فضایی مناسب برای تشدید افراط‌گرایی مذهبی تبدیل شد.

۳) ساختار حکومتی نامناسب و عدم مردم‌سالاری: در برخی از کشورهای اسلامی، حکومت‌ها بر اساس ساختارهای قبیله‌ای شکل گرفته‌اند. در نتیجه برخی از قبایل در این کشورها قدرت زیادی دارند. در شبه‌جزیره عربستان، قبیله‌ها توانسته‌اند ساختار دولت و چگونگی تعیین مرزها را تحت تأثیر قرار دهند. (میرحیدر، ۱۳۸۳: ۵۹) در نتیجه این شرایط، موازنه بین عناصر تشکیل‌دهنده واحدهای سیاسی وجود ندارد و ساختار سیاسی آن‌ها معیوب بوده، قادر به سازمان‌دهی سیاسی فضا به شیوه مطلوب نیستند. درآمد این وضعیت، ناکارآمدی رویکردهای اداره سرزمین و عدم دستیابی به توسعه است و عدم توسعه‌یافتگی نیز باعث انزوای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی شده، یکی از زمینه‌های واگرایی را فراهم می‌آورد.

۴) استعمار و بهره‌برداری سودجویانه از سرمایه کشورهای اسلامی: ۶۶ درصد نفت خام دنیا در اختیار شش کشور حوزه خلیج فارس قرار دارد. چهار کشور عربستان سعودی، ایران، عراق و کویت بیشترین منابع انرژی را دارا می‌باشند. هم‌چنین ایران دومین و قطر سومین کشور دنیا به لحاظ دارا بودن ذخایر گاز طبیعی هستند. از آنجایی که نوع بشر، هنوز موفق به یافتن جایگزینی مطمئن برای نفت و گاز نشده است و از طرفی، منابع هیدروکربنی در حوزه‌هایی چون دریای شمال و کارائیب در حال اتمام است، در نتیجه منطقه ژئوپلیتیک خلیج فارس، طی حداقل ربع قرن آینده به علت تأمین بخش عمده‌ای از نیازهای اقتصاد جهانی، مورد توجه خاص قرار خواهد داشت.

۵) اختلاف بر سر مرزهای استعماری: حضور این اختلافات در عرصه‌های بین‌المللی، لطمات سیاسی و اقتصادی فراوانی به این کشورها وارد کرده و در مواردی باعث برافروخته شدن جنگ میان آن‌ها شده است. منطقه خلیج فارس به‌عنوان حساس‌ترین بخش جهان اسلام با موارد عدیده‌ای از این قبیل مواجه می‌باشد. مرزهای دریایی اکثر کشورهای منطقه، احراز نگردیده است.

۶) اختلاف در بهره‌برداری از منابع مشترک: بر اساس این قاعده که هر کشوری بیشتر بتواند از حجم میدان‌ها مشترک برداشت کند، برنده ماجراست. حتی اگر این برداشت، به ته کشیدن کل نفت و گاز موجود در میدان منجر شود، باز هم حق با کسی است که با سرمایه‌گذاری بیشتر در امر استخراج، برداشت بیشتری داشته است. ایران از کشورهایی است که میدان‌های متعدد مشترک نفتی و گازی با همسایگانش دارد. میدان‌های مشترک در طیف متنوعی در کشور پراکنده شده‌اند.

۷) فرقه‌گرایی: خلیج فارس به‌عنوان محدوده جغرافیایی ژئواستراتژیک و ژئوپلیتیک همواره در کانون توجهات سیاسی - اقتصادی قرار دارد. وجود تفاوت‌های قومی، زبانی، مذهبی در این محدوده باعث وجود چالش‌های اساسی میان کشورهای منطقه شده است. با وجود اینکه تمام کشورهای این محدوده جغرافیایی مسلمان هستند ولی دارای روابط مطلوبی با یکدیگر نیستند. مذهب شیعه در کشورهای منطقه به‌عنوان یک عامل پیونددهنده می‌تواند به فرصتی جهت تحولات برای پیروان آن درآید.

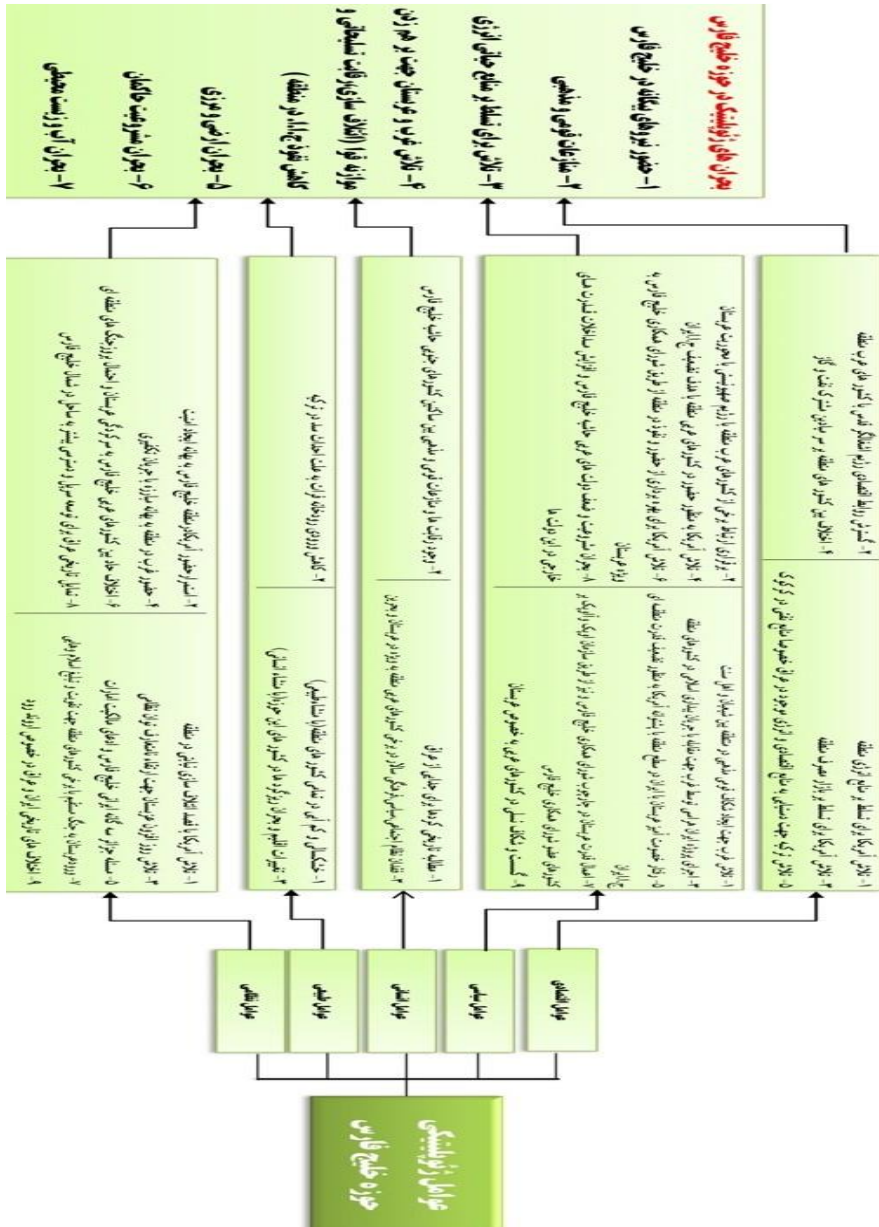
۸) ایجاد بحران ژئوپلیتیکی از طریق گفتمان سازی: خواستگاه بحران تکفیر از لحاظ کلامی، تفسیر خاص ابن تیمیه از توحید و شرک است. ابن تیمیه و پیروان او به‌خصوص محمد بن عبدالوهاب، با توسعه در تعریف شرک، هرگونه احترام و تجلیل از اولیاء الهی و انجام کارهایی که در دوران پیامبر انجام نشده است را شرک می‌دانند و انجام دهندگان آن را مشرک می‌خوانند. این تفسیر در دوران معاصر نیز پذیرفته شده و اعمال تکفیریان بر همین اساس مبتنی است.

۹) راه‌اندازی گروه‌های تکفیری تروریستی: فعالیت گروه‌های تروریستی و رشد تروریسم در میان کشورهای اسلامی خود منشأ بسیاری دیگر از بحران‌های جهان اسلام از جمله بی‌ثباتی سیاسی، مهاجرت و آوارگی، از بین رفتن زیرساخت‌های اقتصادی کشورها و حضور قدرت‌های فرا منطقه‌ای بوده است. شکل‌گیری این گروه‌ها تحت تأثیر یک عامل نبوده است؛ بلکه عوامل مختلف سیاسی، اقتصادی، جمعیتی و ژئوپلیتیکی در پیوند و تقویت یکدیگر باعث به وجود آمدن گروه‌های تروریستی شده است.

۱۰) وجود رقابت و اختلاف سیاسی میان دولت‌های منطقه: اختلافات سیاسی میان دولت‌های اسلامی، آسیب‌پذیری مهمی است که همواره مورد بهره‌برداری نیروهای خارجی قرار گرفته است. این اختلافات مانع بزرگی بر سر راه همکاری و تفاهم میان کشورهای اسلامی و اتخاذ مواضعی مشترک در قبال مسائل جهانی است. اشغال فلسطین، شکست اعراب از رژیم صهیونیستی، فاجعه بوسنی و هرزگوین تنها بخشی از هزینه‌هایی است که جهان اسلام بابت تفرقه و اختلافات درونی پرداخته است.

چارچوب مفهومی

پس از بحث و بررسی در جلسات خبرگی متعدد و با توجه به مبانی نظری و مطالعات به‌عمل‌آمده چارچوب مفهومی تحقیق به شکل زیر طراحی و بر مبنای آن پرسشنامه تحقیق تهیه و در جامعه مورد نظر توزیع گردید.

شکل ۱: چارچوب مفهومی تحقیق

روش‌شناسی

نوع این تحقیق کاربردی، روش تحقیق موردی زمینه‌ای، قلمرو تحقیق ازنظر زمانی در صورت ثابت بودن نسبی متغیرها تا افق ۱۴۰۴ و ازنظر مکانی شامل کشورهای حوزه خلیج فارس و

از نظر موضوعی شناخت بحران‌های ژئوپلیتیکی خلیج فارس را در برمی‌گیرد. جامعه آماری با توجه به تخصصی بودن موضوع تحقیق، محدودیت افراد خبره و صاحب‌نظر مرتبط با مسائل ژئوپلیتیک در حوزه موردنظر، از بین خبرگان نظامی و غیرنظامی و متخصصان جغرافیای سیاسی در سطح نیروهای مسلح، کشور و سازمان‌های مرتبط انتخاب گردیدند. با توجه به اینکه حجم جامعه آماری محدود و کمتر از ۱۰۰ نفر است لذا از روش تمام شمار استفاده و با توجه به دسترسی محققین تعداد ۳۶ نفر از خبرگان نسبت به تکمیل پرسشنامه توجیه و از همگی آنان پاسخنامه دریافت گردید. در این تحقیق از روش کتابخانه‌ای و روش میدانی برای گردآوری داده‌ها استفاده شد. ابزار گردآوری داده‌ها در روش میدانی نظر خبرگان و متخصصان امر با ابزارهای مصاحبه و پرسشنامه بسته و باز و ابزار گردآوری داده‌ها در روش کتابخانه‌ای فیش‌برداری از کلیه رساله‌های مقطع دکتری، کتاب‌های علمی و تخصصی در زمینه‌ی موردپژوهش، مقالات علمی و پژوهشی، اسناد و مدارک دست‌اول، آرشیو سازمان‌های رسمی، سایت‌های اینترنتی دانشگاهی و نقشه‌های منطقه مورد استفاده قرار گرفت. در این پژوهش به منظور اطمینان از روایی ابزار سنجش و گردآوری اطلاعات، اقدام به مصاحبه با مسئولین ذی‌ربط و افراد متخصص و خبره جهت جمع‌آوری اطلاعات مرتبط با موضوع پژوهش گردید. همچنین با مصاحبه حضوری و جلسات خبرگی، از میان ده‌ها سؤال متناظر با عوامل ژئوپلیتیکی بحران‌زا حاصل از یافته‌های مطالعات نظری و محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی حوزه مورد مطالعه تحقیق، در نهایت پس از حصول اجماع نسبی نظرات افراد صاحب‌نظر و خبره، یک مجموعه از سؤالات بسته و یک سؤال باز در قالب پرسشنامه تنظیم شد و با استفاده از آلفای کرونباخ نسبت پایایی احصا گردید.

جدول ۱: محاسبه پایایی پرسش‌نامه‌ها

ردیف	عنوان	عوامل	مقدار آلفای کرونباخ محاسبه‌شده
۱	عوامل حوزه ژئوپلیتیک خلیج فارس	عوامل نظامی	۰/۹۰۱
		عوامل سیاسی	۰/۹۲۳
		عوامل اقتصادی	۰/۷۲۰
		عوامل انسانی	۰/۸۶۲
		عوامل طبیعی	۰/۸۵۰

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها در این تحقیق از داده‌های کمی و کیفی استفاده گردید؛ لذا روش تحلیل با رویکرد آمیخته بود. برای ارزیابی و تعیین عوامل ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر بحران‌های

منطقه خلیج فارس در قالب مؤلفه‌های کلان ژئوپلیتیکی در ابعاد طبیعی، انسانی، اقتصادی، سیاسی و نظامی، بر اساس داده‌های جمع‌آوری شده از جامعه آماری در قالب پرسش‌نامه‌ی تجمیعی و با استفاده از روش‌های آماری توصیفی و آزمون خی ۲، به توصیف و تجزیه و تحلیل هریک از عوامل ژئوپلیتیکی در قالب جداول و نمودارهای توزیع درصد فراوانی و آزمون کای اسکوئر (خی ۲) به شرحی که در ادامه می‌آید، پرداخته شده است و به دنبال آن نسبت به استانداردهای عوامل ژئوپلیتیکی اقدام گردید.

توصیف ویژگی‌های جامعه آماری:

جدول ۲: جدول توزیع فراوانی پاسخ‌گویان برحسب میزان تحصیلات

		فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
میزان تحصیلات	کارشناسی ارشد	۱۳	۳۷,۱	۳۷,۱	۳۷,۱
	دانشجوی دکتری	۳	۸,۶	۸,۶	۴۵,۷
	دکتری	۱۹	۵۴,۳	۵۴,۳	۱۰۰,۰
	جمع کل	۳۵	۱۰۰	۱۰۰	

جدول فوق نشان‌دهنده پراکندگی نوع تحصیلات جامعه آماری است که ۳۷,۱ درصد پاسخ‌گویان جامعه آماری دارای مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد، ۸,۶ درصد دانشجوی دکتری و ۵۴,۳ درصد دارای مدرک تحصیلی دکتری می‌باشند.

تحلیل آماری یافته‌های تحقیق:

برای ارزیابی و تعیین عوامل تأثیرگذار بر بحران‌های ژئوپلیتیک خلیج فارس در قالب مؤلفه‌های کلان ژئوپلیتیکی در ابعاد طبیعی، انسانی، اقتصادی، سیاسی و نظامی بر اساس داده‌های جمع‌آوری شده از جامعه آماری در قالب پرسش‌نامه‌ی تجمیعی و با استفاده از روش‌های آماری توصیفی و آزمون خی ۲، به توصیف و تجزیه و تحلیل هریک از عوامل ژئوپلیتیکی پرداخته شده است. برای تعیین درصد اطمینان معنی‌داری پاسخ جامعه آماری به سؤالات پرسش‌نامه در خصوص تعیین عوامل ژئوپلیتیکی بحران‌زای حوزه خلیج فارس، برای هریک از عوامل مزبور از روش آماری آزمون خی ۲، استفاده شده که در قالب جدول زیر ارائه گردیده است:

جدول ۳: بحران‌های ژئوپلیتیک جهان اسلام در حوزه خلیج فارس

میانگین کل اهمیت عوامل بحران‌زا	بحران ژئوپلیتیک	درصد میزان تأثیر عامل در حد زیاد و خیلی زیاد	میانگین عامل بحران‌زا	عوامل ژئوپلیتیکی بحران‌زا
۴/۶۰	حضور نیروهای بیگانه با محوریت آمریکا	۹۴/۲۹	۴/۵۷	تلاش آمریکا برای بهره‌برداری از حضور و نفوذ در منطقه از طریق شورای همکاری خلیج فارس به‌ویژه عربستان
		۸۸/۵۷	۴/۶۰	استمرار حضور آمریکا در منطقه خلیج فارس به بهانه ایجاد امنیت
		۹۱/۴۳	۴/۶۲	حضور غرب در منطقه به بهانه مبارزه با جریان تکفیری
۴/۳۶	منازعات قومی و مذهبی	۹۱/۴۳	۴/۷۱	تلاش غرب جهت ایجاد شکاف قومی مذهبی در منطقه بین شیعیان و اهل سنت
		۷۷/۱۴	۴/۰۲	وجود رقابت‌ها و منازعات قومی و مذهبی بین ساکنین کشورهای جنوبی حاشیه خلیج فارس
		۸۸/۵۷	۴/۶۰	ورود عربستان به جنگ مستقیم با برخی کشورهای منطقه جهت تقویت و تبلیغ اسلام وهابی
		۷۷/۱۴	۴/۱۱	مطالبه تاریخی کردها برای جدایی از عراق
۴/۰۸	تلاش برای تسلط بر اقتصاد و منابع حیاتی انرژی منطقه	۷۴/۲۹	۴/۱۱	تلاش آمریکا برای تسلط بر بازار مصرف منطقه
		۸۸/۵۷	۴/۴۸	تلاش آمریکا برای تسلط بر منابع انرژی منطقه
		۶۸/۵۷	۳/۸۰	اختلاف بین کشورهای منطقه بر سر میدان‌ها مشترک نفت و گاز

میانگین کل اهمیت عوامل بحران‌زا	بحران ژئوپلیتیک	درصد میزان تأثیر عامل در حد زیاد و خیلی زیاد	میانگین عامل بحران‌زا	عوامل ژئوپلیتیکی بحران‌زا
		۷۱/۴۳	۳/۹۴	تلاش ترکیه جهت دستیابی به منابع اقتصادی و انرژی موجود در عراق خصوصاً منابع نفتی در کرکوک
۴/۵۷	تلاش غرب و عربستان جهت برهم زدن موازنه قوا از طریق ائتلاف‌سازی، رقابت تسلیحاتی و کاهش نفوذ ج.ا.ایران در منطقه	۸۸/۵۷	۴/۶۰	تلاش روزافزون عربستان جهت ارتقاء نامتعارف توان نظامی
		۸۸/۵۷	۴/۴۵	گسترش روابط اقتصادی رژیم اشغالگر قدس با کشورهای عرب منطقه
		۹۱/۴۳	۴/۴۰	اعمال قدرت سیاسی عربستان بر کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس و همچنین از طریق سازمان اوپک و آ اوپک بر این کشورها
		۸۸/۵۷	۴/۴۵	اختلاف حاد بین کشورهای عربی خلیج فارس به سرکردگی عربستان و احتمال بروز جنگ‌های منطقه‌ای
		۹۷/۱۴	۴/۷۴	برقراری ارتباط برخی از کشورهای عرب منطقه با رژیم صهیونیستی با محوریت عربستان
		۹۱/۴۳	۴/۵۷	اجرای پروژه ایران هراسی توسط غرب جهت مقابله با جریان بیداری اسلامی در کشورهای منطقه
		۹۴/۲۹	۴/۶۵	تلاش آمریکا به منظور حضور در کشورهای عربی منطقه باهدف تضعیف ج.ا.ایران

میانگین کل اهمیت عوامل بحران‌زا	بحران ژئوپلیتیک	درصد میزان تأثیر عامل در حد زیاد و خیلی زیاد	میانگین عامل بحران‌زا	عوامل ژئوپلیتیکی بحران‌زا
		۹۴/۲۹	۴/۶۰	رفتار خصومت‌آمیز عربستان با ایران در سطح منطقه با پشتوانه آمریکا به‌منظور تضعیف قدرت منطقه‌ای ج.ا.ایران
		۹۱/۴۳	۴/۶۸	تلاش آمریکا با قصد ائتلاف‌سازی نیابتی در منطقه
۴/۱۵	بحران ارضی و مرزی	۶۵/۷۱	۳/۸۲	اختلاف‌های تاریخی ایران و عراق در خصوص اروندرود
		۸۲/۸۶	۴/۲۲	تمایل تاریخی عراق برای توسعه سرپل و دسترسی بیشتر به ساحل در شمال خلیج فارس
		۸۲/۸۶	۴/۴۱	مسئله جزایر سه‌گانه ایرانی خلیج فارس و ادعای مالکیت امارات
۴/۲۰	بحران مشروعیت حاکمان	۸۸/۵۷	۴/۳۷	بحران مشروعیت و ضعف دولت‌های عربی حاشیه خلیج فارس و افزایش مداخلات قدرت‌های خارجی در این دولت‌ها
		۷۴/۲۹	۴/۰۰	فقدان نظام اجتماعی، سیاسی، فرهنگی سالار در برخی کشورهای عربی منطقه به‌ویژه در عربستان و بحرین
		۸۲/۸۶	۴/۲۲	گسست و شکاف نسلی در کشورهای عربی به‌خصوص عربستان
۳/۹۵	بحران آب و زیست‌محیطی	۷۴/۲۹	۴/۰۰	خشکسالی و کم‌آبی در تمامی کشورهای منطقه (با منشأ طبیعی)
		۷۴/۲۹	۴/۱۴	کاهش ورودی رودخانه فرات به علت احداث سد در ترکیه
		۵۷/۱۴	۳/۷۱	تغییرات اقلیم و بحران ریزگردها در کشورهای این حوزه (با منشأ انسانی)

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف - نتیجه‌گیری:

بر اساس یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل انجام‌شده بر روی داده‌های تحقیق به شرح مندرجات پیش‌گفته که حاصل مطالعات نظری و محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی و تحقیقات میدانی در منطقه ژئوپلیتیکی خلیج فارس می‌باشند، به سؤالات تحقیق به شرح زیر پاسخ داده شد:

❖ پاسخ به سؤال فرعی اول تحقیق: ویژگی‌های ژئوپلیتیکی کشورهای حوزه خلیج فارس چه می‌باشند؟

با توجه به تحقیق صورت گرفته و جلسات خبرگی، ویژگی‌های ژئوپلیتیکی این حوزه شامل موارد زیر می‌باشند:

بارزترین ویژگی کشورهای این حوزه بحث انرژی و منابع سرشار نفت و گاز موجود در این منطقه است که اهمیت منطقه‌ای و بین‌المللی آن را چندین برابر کرده است.

ویژگی دیگر ژئوپلیتیکی حوزه خلیج فارس، وجود تنگه هرمز به‌عنوان شاهراه عبور منابع انرژی در این حوزه است.

یکی دیگر از خصوصیات ژئوپلیتیکی در این حوزه، وجود اشتراکات دینی میان کشورهای حوزه خلیج فارس می‌باشد.

خصوصیت ژئوپلیتیکی مشترک دیگر در میان کشورهای حوزه خلیج فارس بحران آب و مشکلات ناشی از کمبود آب است.

عامل اثرگذار دیگر در کشورهای این حوزه، عامل قدرت نظامی است.

❖ پاسخ به سؤال فرعی دوم تحقیق: ریشه‌های بحران در حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس کدام‌اند؟
بر اساس مطالعات نظری صورت گرفته، نتایج حاصل از جلسات خبرگی و بررسی اسناد و مدارک، موارد مرتبط با پاسخ به این سؤال عبارت‌اند از:

اختلافات مرزی مشترک (آبی و خشکی)، مجاورت پایتخت یک کشور با مرز، موقعیت راهبردی، موقعیت ژئوپلیتیکی، وجود ذخایر کانی و سوخت‌های فسیلی قابل توجه، بحران‌های زیست‌محیطی (طبیعی و مصنوعی)، گروه‌های اقلیت جدایی‌خواه محاط در خشکی کشور مادر، پراکندگی در دو سوی مرز و گسترش یافته از یک کشور به کشور مستقل دیگر، تفاوت‌ها و نگرش‌های قومی، مذهبی، فرهنگی و هویتی، فرقه‌گرایی، گروه‌های تروریستی،

حضور و سیاست مداخله‌گرانه قدرت‌های فرا منطقه‌ای و منطقه‌ای، مشکلات فراگیر اقتصادی و پائین بودن سطح رفاه اجتماعی، شکل‌گیری حکومت‌ها بر اساس ساختارهای قبیله‌ای، بحران آب در کشورهای این منطقه.

❖ پاسخ به سؤال اصلی تحقیق: بحران‌های ژئوپلیتیکی جهان اسلام در حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس کدام‌اند؟

با توجه به تحقیق صورت گرفته و تجزیه و تحلیل آماری به عمل آمده و همچنین جلسات خبرگی مهم‌ترین بحران‌های حوزه ژئوپلیتیک خلیج فارس بدین شرح احصا گردیدند:

۱- بحران حضور مداخله‌گرانه و سلطه‌طلبان نیروهای بیگانه (با محوریت امریکا) در حوزه خلیج فارس

بحران یادشده با توجه به عوامل و علائق بحران‌زای زیر به وجود آمده و ۱۵/۴ درصد (رتبه اول) از بحران‌های ژئوپلیتیک در این حوزه از این بحران تأثیر گرفته است:

- تلاش آمریکا برای بهره‌برداری از حضور و نفوذ در منطقه از طریق شورای همکاری خلیج فارس به ویژه عربستان

- استمرار حضور آمریکا در منطقه خلیج فارس به بهانه ایجاد امنیت

- حضور غرب در منطقه به بهانه مبارزه با جریان تکفیری

۲- بحران تلاش غرب و عربستان جهت برهم زدن موازنه قوا (از طریق ائتلاف‌سازی، رقابت تسلیحاتی و کاهش نفوذ جمهوری اسلامی ایران در منطقه) در حوزه خلیج فارس

بحران یادشده با توجه به عوامل و علائق بحران‌زای زیر به وجود آمده و ۱۵/۳ درصد (رتبه دوم) از بحران‌های ژئوپلیتیک در این حوزه از این بحران تأثیر گرفته است:

- تلاش روزافزون عربستان جهت ارتقاء نامتعارف توان نظامی

- گسترش روابط اقتصادی رژیم اشغالگر قدس با کشورهای عرب منطقه

- اعمال قدرت سیاسی عربستان بر کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس و همچنین از طریق سازمان اوپک و آ اوپک بر این کشورها

- اختلاف حاد بین کشورهای عربی خلیج فارس به سرکردگی عربستان و احتمال بروز جنگ‌های منطقه‌ای

- برقراری ارتباط برخی از کشورهای عرب منطقه با رژیم صهیونیستی با محوریت عربستان

- اجرای پروژه ایران هراسی توسط غرب جهت مقابله با جریان بیداری اسلامی در کشورهای منطقه
- تلاش آمریکا به منظور حضور در کشورهای عربی منطقه باهدف تضعیف جمهوری اسلامی ایران
- رفتار خصومت‌آمیز عربستان با جمهوری اسلامی ایران در سطح منطقه با پشتوانه آمریکا به منظور تضعیف قدرت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران
- تلاش آمریکا با قصد ائتلاف‌سازی نیابتی در منطقه
- ۳- بحران منازعات قومی و مذهبی در حوزه خلیج فارس
- بحران یادشده با توجه به عوامل و علائق بحران‌زای زیر به وجود آمده و ۱۴/۶ درصد (رتبه سوم) از بحران‌های ژئوپلیتیک در این حوزه از این بحران تأثیر گرفته است:
- تلاش غرب جهت ایجاد شکاف قومی مذهبی در منطقه بین شیعیان و اهل سنت
- وجود رقابت‌ها و منازعات قومی و مذهبی بین ساکنین کشورهای جنوبی حاشیه خلیج فارس
- ورود عربستان به جنگ مستقیم با برخی کشورهای منطقه جهت تقویت و تبلیغ اسلام وهابی
- مطالبه تاریخی کردها برای جدایی از عراق
- ۴- بحران مشروعیت حکام و ضعف نظام‌های وابسته به آن‌ها در کشورهای عرب حوزه خلیج فارس
- بحران یادشده با توجه به عوامل و علائق بحران‌زای زیر به وجود آمده و ۱۴/۰ درصد (رتبه چهارم) از بحران‌های ژئوپلیتیک در این حوزه از این بحران تأثیر گرفته است:
- بحران مشروعیت و ضعف دولت‌های عربی حاشیه خلیج فارس و افزایش مداخلات قدرت‌های خارجی در این دولت‌ها
- فقدان نظام اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مردم‌سالار در برخی کشورهای عربی منطقه به‌ویژه در عربستان و بحرین
- گسست و شکاف نسلی در کشورهای عربی به‌خصوص عربستان
- ۵- بحران تعارضات ارضی و مرزی در حوزه خلیج فارس
- بحران یادشده با توجه به عوامل و علائق بحران‌زای زیر به وجود آمده و ۱۳/۹ درصد (رتبه پنجم) از بحران‌های ژئوپلیتیک در این حوزه از این بحران تأثیر گرفته است:

- اختلاف‌های تاریخی ایران و عراق در خصوص ارونرد
- تمایل تاریخی عراق برای توسعه سرپل و دسترسی بیشتر به ساحل در شمال خلیج فارس
- مسئله جزایر سه‌گانه ایرانی خلیج فارس و ادعای مالکیت امارات متحده عربی
- ۶- بحران تلاش کشورهای منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای برای سلطه بر اقتصاد و منابع حیاتی انرژی در حوزه خلیج فارس
- بحران یادشده با توجه به عوامل و علائق بحران‌زای زیر به وجود آمده و ۱۳/۶ درصد (رتبه ششم) از بحران‌های ژئوپلیتیک در این حوزه از این بحران تأثیر گرفته است:
- تلاش آمریکا برای تسلط بر بازار مصرف منطقه
- تلاش آمریکا برای تسلط بر منابع انرژی منطقه
- اختلاف بین کشورهای منطقه بر سر میدان‌ها مشترک نفت و گاز
- تلاش ترکیه جهت دستیابی به منابع اقتصادی و انرژی موجود در عراق خصوصاً منابع نفتی در کرکوک
- ۷- بحران خشک‌سالی و کم‌آبی و زیست‌محیطی در حوزه خلیج فارس
- بحران یادشده با توجه به عوامل و علائق بحران‌زای زیر به وجود آمده و ۱۳/۲ درصد (رتبه هفتم) از بحران‌های ژئوپلیتیک در این حوزه از این بحران تأثیر گرفته است:
- خشک‌سالی و کم‌آبی در تمامی کشورهای منطقه (با منشأ طبیعی)
- کاهش ورودی رودخانه فرات به علت احداث سد در ترکیه
- تغییرات اقلیم و بحران ریزگردها در کشورهای این حوزه (با منشأ انسانی)

ب- پیشنهادها:

۱) نظر به اینکه یکی از مهم‌ترین ریشه‌های بحران‌های ژئوپلیتیک خلیج فارس اختلاف‌افکنی، تفرقه‌گرایی و منازعات مذهبی بین ملل مسلمان این منطقه هست و با عنایت به منویات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) که در سخنرانی ایشان در ۸۸/۲/۲۳ در جمع مردم استان کردستان بیان فرمودند: «... اختلاف بین شیعه و سنی حرام است...» پیشنهاد می‌گردد تا حوزه علمیه قم و مجمع تقریب مذاهب در تعامل نزدیک با وزارتخانه‌های فرهنگ و ارشاد اسلامی، امور خارجه، کشور و دانشگاه‌های علوم انسانی کشور نسبت به تعیین و تبیین راه‌کارهای نیل به وحدت بین شیعه و سنی و همگرایی بیشتر بین اقوام و ادیان در حوزه ژئوپلیتیکی خلیج فارس اقدام نمایند.

۲) پیشنهاد می‌گردد به منظور ایجاد ثبات و امنیت بیشتر در منطقه و پیشگیری از برخوردهای درون تمدنی در کشورهای اسلامی حوزه خلیج فارس با بهره‌گیری از ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی موجود، وزارتخانه‌های صنعت، معدن، تجارت، راه و شهرسازی، امور خارجه و سازمان میراث فرهنگی و گردشگری با همکاری ستاد کل نیروهای مسلح نسبت به برقراری تعاملات اقتصادی - تجاری و فرهنگی - گردشگری بین جمهوری اسلامی ایران و کشورهای منطقه اقدام نمایند.

۳) پیشنهاد می‌گردد برای از بین بردن رقابت‌های تسلیحاتی و برقراری تعادل و موازنه قوا در منطقه با تعامل بین ستاد کل نیروهای مسلح و وزارت امور خارجه نسبت به عقد پیمان‌های دفاعی - امنیتی و عدم تخصیص بین جمهوری اسلامی ایران و کشورهای پیرامونی همسو در حوزه ژئوپلیتیک خلیج فارس اقدام گردد.

فهرست منابع

- "قرآن کریم"، ترجمه مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۳)، نشر دارالقرآن الکریم، قم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی
- "صحیفه امام" (۱۳۸۹)، مجموعه آثار امام خمینی (رحمت... علیه)، جلد ۱۳، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت... علیه)
- امام خامنه‌ای (مد ظله‌العالی)، "مجموعه بیانات"، قابل دسترسی در www.khamenei.ir

الف - منابع فارسی:

- اتوتایل، ژاروید و دیگران (۱۳۸۰)، "اندیشه‌های ژئوپلیتیک در قرن بیستم"، ترجمه: محمدرضا حافظ نیا و هاشم نصیری، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی
- آدمی، علی (۱۳۹۱)، "بحران بحرین و امنیت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران"، فصلنامه راهبرد، شماره ۶۲
- احمدی، عباس؛ صالح‌آبادی، ریحانه؛ صادق‌لو، سعید (۱۳۹۵)، "تبیین و سطح‌بندی عوامل مؤثر بر اختلافات مرزی جهان اسلام: مطالعه موردی: خلیج فارس و آسیای مرکزی"، مجموعه مقالات همایش بحران‌های ژئوپلیتیک در جهان اسلام، جلد سوم
- اکبر، سید عبد... (۱۳۹۰)، "امارت عربی متحده"، تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه
- امیر عبداللهیان، حسین (۱۳۹۱)، "ناکامی طرح غرب آسیا بزرگ و خیزش بیداری اسلامی در جهان عرب: مطالعه موردی بحرین"، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۱۵۳
- امیری، علی (۱۳۹۵)، "تأثیر جریان‌ات تکفیری بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران"، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بحران‌های ژئوپلیتیکی جهان اسلام، جلد اول، صص ۷۹-۹۳
- باقری، علی‌اکبر (۱۳۸۹)، "خلیج فارس امنیت منطقه‌ای و اهداف سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران"، مجله معرفت، شماره ۱۱۵، صص ۳۳-۱۶
- بهرامی، سیامک (۱۳۹۰)، "کویت"، تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه
- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۹۵)، "مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بحران‌های ژئوپلیتیکی جهان اسلام"، جلد اول
- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۸۵)، "اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک"، مشهد، انتشارات پاپلی
- حق پناه، جعفر (۱۳۹۰)، "هویت، قومیت و سیاست خارجی در خاورمیانه"، فصلنامه سیاست، دوره ۴۱، شماره ۱

- میرحیدر، دره (۱۳۸۳)، "سیری در تحولات ژئوپلیتیک"، مجموعه مقالات کنگره علمی انجمن ژئوپلیتیک ایران
- مستقیمی، بهرام (۱۳۷۳)، "در باب تعریف بحران در نظام بین‌المللی"، تهران، نشریه علمی تحقیقی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۳۳
- نوذری، فضل‌ا... (۱۳۹۱)، "نقش عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و نقش آن در تدوین راهبرد دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران"، دانشگاه عالی دفاع ملی
- نورانی، محمد (۱۳۹۴)، "ژئوپلیتیک در حال تغییر در منطقه غرب آسیا"، تهران، خبرگزاری دانشجو
- ولی‌قلی‌زاده، علی (۱۳۹۴)، "الگوی شناخت بحران‌های ژئوپلیتیکی (با تأکید بر بحران قره‌باغ)"، پژوهشکده مطالعات راهبردی
- هاگت، پیتر (۱۳۷۵)، "جغرافیا: ترکیبی نو"، ترجمه: شاپور گودرزی نژاد، تهران، انتشارات سمت

ب- منابع انگلیسی:

- Bingbing, Wu, (2011), "Strategy and Politics in the Gulf as Seen From China", In: Bryce Wakefield and Susan L, Levenstein, CHINA AND THE PERSIAN GULF: Implications for the United States, Washington, D, C Woodrow Wilson International Center for Scholars
- Ghadah Ghunaim Rashid Alghunaim, (2014) "Conflict between Saudi Arabia and Iran: An Examination of Critical Factors Inhibiting their Positive Roles in the Middle East", Nova Southeastern University
- Razavi, Ahmad, (1997), "Continental Shelf Delimitation and Related Maritime Issues", The Hague: Martinus Nijhoff

ج- سایت‌ها:

- <https://ana.ir/fa/news/19/293928/> امنیت منطقه خلیج فارس در کلام رهبر معظم انقلاب
- https://fa.wikipedia.org/wiki/سازمان_همکاری_شانگهای
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>
- https://www.civilica.com/Paper-NCWC01-NCWC01_007.html.
- <http://ensani.ir/fa/article/352541/>

ژئوپلیتیک خلیج فارس تهدیدها و فرصت‌های فراروی جمهوری اسلامی ایران